

ӘОЖ 343.9.01
МҒТАР 10.81.51

А.Б. Ахмадиев, Д.К. Райбаев

*Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы*

ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫН ҚҰРҒАН АДАМДАРДЫҢ ЖЕКЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада қаржы пирамидасын құрған және оған басшылық еткен қылмыскердің жеке басының криминологиялық сипаттамасы ашылады.

Авторлардың пікірінше, қылмыскердің жеке басын зерттеу жалпы қылмыстылықты, оның жекелеген түрлерін зерттеу, себеп-салдарлық кешенді анықтау үшін қажет, онсыз тиімді қарсы іс-қимыл шаралары жүйесін әзірлеу мүмкін емес.

Мақала қылмыс жасаған адамның әлеуметтік-психологиялық деректерін анықтауға арналған, сонымен қатар жұмыста экономикалық қызмет саласындағы қылмыстылықтың ішкі, әлеуметтік себептерін қорытындылау туралы мәліметтер келтірілген, осы қылмыстарды жасаушы қылмыскерлердің жеке басын сипаттаушы заңдылықтар анықталып белгіленген.

Авторлар экономикалық қылмыстың статистикалық деректерін талдау негізінде қазіргі қазақстандық қылмыскердің портретін ұсынуға тырысады.

Зерттеушілердің пікірлері бойынша құқық бұзушылардың азаматтығы, гендерлік сипаттамасы, жас санаты, білім деңгейін анықтау орынды болып көрінеді.

Авторлардың ой қорытындылары бойынша ҚР Қылмыстық кодексінің 217-бабында «Қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және басшылық ету» көзделген әрекетті жасаған қылмыскердің «портреті» бұрын жүргізілген криминологиялық зерттеулермен салыстырылып, бұл адамдарға тән белгілі бір әмбебап белгілердің бар екендігіне көз жеткізіледі.

Түйінді сөздер: қаржылық пирамида; қылмыскер; криминология; экономика; қылмыстылық; сотталған; мінез-құлық; қылмыстық іс.

А.Б. Ахмадиев, Д.К. Райбаев

*Карагандинская академия Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени Б. Бейсенова,
г. Караганда, Республика Казахстан*

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ, СОЗДАВШИХ ФИНАНСОВУЮ ПИРАМИДУ

Аннотация. В данной статье раскрывается криминологическая характеристика личности преступника, создавшего финансовую пирамиду и руководившего ею.

По мнению авторов изучение личности преступника необходимо для исследования всей преступности, ее отдельных видов, выяснения причинного комплекса, без чего невозможна разработка системы мер эффективного противодействия.

Статья посвящается установлению социально-психологических данных лица, совершившего преступление, кроме того, в работе изложены данные по обобщению внутренних, социально обусловленных причин преступлений в сфере экономической деятельности, установлены и выявлены закономерности, которые могут характеризовать личность преступника по данной категории деяний.

Авторы на основе анализа статистических данных экономической преступности, предпринимают попытку представить портрет современного казахстанского преступника.

Для исследователей представляется целесообразным определение гражданства, гендерной характеристики, возрастной категории, уровня образования правонарушителей.

По умозаключению авторов полученный «портрет» преступника, совершившего деяние, предусмотренное статьей 217 Уголовного кодекса Республики Казахстан «Создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой» соотносится с ранее проведенными криминологическими исследованиями, что свидетельствует о наличии неких универсальных признаков данных лиц.

Ключевые слова: финансовая пирамида; преступник; криминология; экономика; преступность;

осужденный; поведение; уголовное дело.

A.B. Akhmadiev, D.K. Raibayev

*The Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after B. Beisenov,
Karaganda c., the Republic of Kazakhstan*

PERSONAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONS WHO CREATED THE PYRAMID SCHEME

Abstract. This article reveals the criminological characteristics of the personality of the criminal who created the financial pyramid and led it.

According to the authors, the study of the criminal's personality is necessary to study all crime, its individual types, to clarify the causal complex, without which it is impossible to develop a system of effective counteraction measures.

The article is devoted to the establishment of socio-psychological data of the person who committed the crime, in addition, the work presents data on the generalization of internal, socially determined causes of crimes in the field of economic activity, established and identified patterns that can characterize the personality of a criminal in this category of acts.

The authors, based on the analysis of statistical data on economic crime, attempt to present a portrait of a modern Kazakhstani criminal.

For researchers, it seems appropriate to determine the citizenship, gender characteristics, age category, and level of education of offenders.

According to the authors, the resulting «portrait» of the criminal who committed the act provided for in Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan «Creation and management of a financial (investment) pyramid» correlates with previously conducted criminological studies, which indicates the presence of certain universal signs of these persons.

Keywords: pyramid scheme; criminal; criminology; economics; crime; convict; behavior; criminal case.

DOI: 10.52425/25187252_2024_31_67

Кіріспе. Қазақстан Республикасының ХХ ғасырдың соңына қарай экономикалық дамудың жаңа кезеңіне өтіп, нарықтық қатынастарға көшуі елімізге көптеген өзгерістер алып келгені сөзсіз. Посткеңестік кезеңнен кейін қаржылық сауаттылығы төмен Қазақстандық қоғамның экономика саласында жаңа нысандарда пайда бола бастаған құқық бұзушылықтардың құрбандарына айналуы кездейсоқтық емес.

Қазір экономикалық сипаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаудың жаңа тәсілдері дамуда, отандық құқық шығармашылығы бұл өзгерістерге бірден ден қойып, әсер етуге, оның алдын алу шараларын қамтамасыз етуге үлгермеуде. Елдегі экономикалық үрдістерге қатысты жүргізілетін тиімді мемлекеттік бақылаудың болмауы мен басқару үрдісін заңнамалық

реттеудегі кемшіліктер құқық бұзушылардың пайдакүнемдік сипаттағы түрі айла-шарғыларға баруына ыңғайлы жағдай туғызуда. Экономика саласындағы қаржылық қауіпсіздікке байланысты қылмыстардың бірі – қаржылық пирамидалар түріндегі қылмыс болып отыр. Жалпы қаржы мемлекеттің экономикалық, саяси және әлеуметтік өміріне орасан зор ықпал ететіндіктен бұл саладағы қылмыс барлық қоғамдық қатынастардың қызметіне кері әсер етуде. Мемлекет тарапынан бұл бағытта да біраз жұмыстардың атқарылғаны анық. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржылық (инвестициялық) пирамидалардың қызметіне қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 17 қаңтардағы

№166-V Заңы бірқатар заңдарға өзгертулер мен толықтырулар енгізуге негіз болды¹.

Елімізде 2020 жылғы 30 мамырда «Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасы» бекітілді. Осы тұжырымдамаға сәйкес «...2018 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасындағы қаржылық сауаттылық деңгейі 36% болды»². Сондай-ақ «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында: «Құқықтық сауаттылықты арттыру, Конституцияда белгіленген негіз қалаушы құндылықтарға сәйкес азаматтардың заңды әлеуметтік-белсенді мінез-құлқын қалыптастыру мақсатында құқықтық насихат пен құқықтық білім беруге байланысты жоспарлы жұмысты жалғастыру қажет»³, – деп белгіленген. Яғни, осы аз уақыт ішінде қабылданған жоғарыда аталған нормативтік құжаттар қоғамда орын алып отырған қаржылық пирамида сияқты жағымсыз әлеуметтік құбылыспен күресуге, оны ескертуге, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік пен оның зардаптарын жүгендеуге бағытталған.

«Қаржы пирамидалары» қағидаты бойынша жасалған алаяқтық жай ғана қылмыс емес, ол ғылымның әлеуметтану, психология, криминология және қылмыстық құқық сияқты іргелі салалары бойынша жан-жақты зерделеуді қажет ететін күрделі феномен. Тәжірибе көрсеткендей, Қазақстанда қаржы пирамидалары «тамыр алып», өзінің сұранысқа ие екендігін дәлелдеуде. Адамдардың қаржы пирамидаларына деген қызығушылығын ең алдымен қоғамдағы тұрақсыз экономикалық жағдаймен байланыстыратын ғалымдар жеткілікті.

Әдістер мен материалдар. Мақаланы жазудағы жеке ғылыми әдістер жүйесі: әлеуметтік (қоғамдық қатынастардың зерттелетін жүйесіне қатысты сенімді баға алу, тұжырымдалған қорытындылар мен ұсыныстардың негізділігін арттыру үшін);

статистикалық (біз қарастырып отырған қылмысты тіркеу деңгейін көрсетуге және 2019 жылдан 2023 жылдар аралығындағы еліміздегі қаржылық пирамидалар түріндегі қылмыстылықтың сапалық-сандық сипаттамасының негізгі көрсеткіштеріне талдау жасауға мүмкіндік беретін); құрылымдық-функционалдық (қаржылық пирамидалар түріндегі қылмыстылықтың криминологиялық құралдарының толықтығын бағалау кезінде); теориялық дереккөздердің, БАҚ-тағы жарияланымдардың және қолжетімді ақпараттық-коммуникациялық ресурстардың контент-талдауы (сараптамалық бағалауларды, зерттелетін мәселе бойынша қоғамдық көңіл-күй деңгейін бағалау үшін).

Нәтижелер, талқылау. Қылмыскер жеке басын криминологиялық тұрғыдан зерттеу алдын алу шаралар жүргізу үшін маңызы бар қылмыс туғызатын мінез-құлықтарды анықтау мен оларды бағалай білу мақсатында жүргізіледі [1, 88 б.]. Сондықтан осы зерттеу жұмысында біз қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамның жеке басын мұқият зерттеп, жан-жақты қарастыруды мақсат етіп отырмыз. Сондықтан осы зерттеу жұмысында біз қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамның жеке тұлғасын мұқият зерттеп, жан-жақты қарастыруды мақсат етіп отырмыз.

Криминологияда көптеген уақыт бойы қылмыскердің жеке басы мәселесіне қатысты түрлі пікірлер бар. Мұндай пікірталастардың қисындық нәтижесі авторлардың қылмыскер жеке басы ұғымына қатысты өз пікірлерін дәйектеуі болып отыр.

Ғалымдардың біразы қылмыскер жеке басын күрделі, жағымсыз қасиет, жағдай кешені ретінде қарастырып, олардың құрылымы, әлеуметтік және психологиялық сипаттамасы нақты объективті жағдайлармен бірлесіп, қылмыстық мінез-құлықты құрайтынын көрсетеді [2, 687 б.]. Кейбір криминологтар «қылмыскер тұлғасы» терминін пайдалануды ұсынады. Қабылдауға ыңғайлы болмағанмен

¹ Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржылық (инвестициялық) пирамидалардың қызметіне қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2014 ж. 17 қаңтардағы №166-V Заңы [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000166> (жүгінген күні: 31.10.2023).

² Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 ж. 30 мамырдағы №338 қаулысы [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P20000000338> (жүгінген күні: 31.10.2023).

³ Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 ж. 15 қазандағы №674 Жарлығы [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (жүгінген күні: 01.11.2023).

«қылмыс жасаушы (жасаған) адамның (индивидтің) жеке басы» [3, 248 б.] сөз тіркесін пайдалану дұрысырақ болар еді дегенді айтады. Жоғарыда айтылғандарды есепке ала отыра, өз жұмысымызда қалыптасқан, ыңғайлы ұғым «қылмыскердің жеке басы» деген тіркесті пайдаланамыз.

Зерттеу жұмысы барысында біз қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамдарды зерделеу нәтижесінде, ең алдымен «мұндай әрекет не үшін және қалай жасалды, мұндай қылмыскер қандай жауапқа тартылуы керек, мұндай адамдарға қолдану үшін ескерту шараларының қандай түрі тиімді» деген сияқты сұрақтардың жауабын табуға тырысамыз.

Криминологияда қылмыскердің тұлғалық сипаттамасы оның құрылымы арқылы ашылады. Құрылым бұл элементтері арасында тұрақты өзара байланыс бірлігі ретінде шығатын жүйе құрылымы мен ішкі нысаны. Қылмыскер тұлғасының құрылымын анықтау барысында оны басқа адамдармен араласу нәтижесінде және өз кезегінде белгілі бір істің, танымның, қарым-қатынастың субъектісі ететін әлеуметтік мәні бар қасиеттер жиынтығын иеленуші деп қарау керек [4, 24-б.]. Бұл жерде криминологияда қылмыскердің жеке басының құрылымдық компоненттерін белгілеуге қатысты осы ғылым саласы дамып келе жатқан уақыт аралығында әртүрлі көзқарастардың болғандығын және оны шартты түрде бірнеше түрлерге топтастырылғандығын да айта кеткен жөн. Өз зерттеулерінде қылмыскер тұлғасы құрылымына әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық және моральдық-психологиялық компоненттерді енгізген авторлар да жеткілікті [5, 54-б.]. Сондықтан қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамдардың тұлғалық болмысы құрылымын ашуда біз үш компоненттік құрылымды негізге аламыз.

Қылмыскер тұлғасының *әлеуметтік-демографиялық* аспектісін ашуда оның жынысы, жасы, білім деңгейі, отбасы жағдайы, әлеуметтік жағдайы мен кәсібі және т.б. туралы мәліметтер назарға алынады. Бұл мәліметтерге статистикалық деңгейде талдау жасау арқылы қылмыскер жеке басының

демографиялық көрсеткіштерін, әлеуметтік жағдайы мен мәртебесін, білім мен мәдени деңгейін анықтаймыз.

Ал қылмыскердің *қылмыстық-құқықтық* сипаттамасына қылмыстық қол сұғушылық мотиві, мінез-құлқының кәсіптік нысаны, қылмыс жасау кезіндегі психикалық жағдайы, рецидив туралы мәліметтер кешені енеді. Қылмыстық-құқықтық сипаттама негізінде қылмыстық қолсұғушылық генезисі, қылмыскердің қоғамға қайшы бағытының тұрақтылығы мен тереңдігі, қоғамдық қауіптілігі туралы қорытындылар жасаймыз.

Қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушылар тұлғасын зерттеу оның *моральдық-психологиялық* мінез-құлық ерекшелігінсіз толық болмас еді. Оған тұлғаның мінез-құлық бағыты, эмоционалдық-ерік қасиеттері, моральдық бейнесі, физикалық-психикалық денсаулығы және т.б. көрсеткіштер жатады. Сөйтіп, қылмыскердің жеке басы құрылымын жоғарыда көрсетілген бағыттар бойынша қарастыру қылмыскердің ерекше қасиеттерін анықтап, соның негізінде типологиясын жасауға, қылмыстық әрекетінің алдын алуға болады.

Қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушылардың тұлғалық ерекшеліктерін ашу мақсатында Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінен алынған мәліметтерінен бөлек Алматы, Ақмола, Абай және Қарағанды облыстық соттарының мұрағатынан 5 жыл аралығындағы 180 қылмыстық істері және осы облыстардың ҚАЖД қауіпсіздігі барынша төмен мекемелері мен пробация қызметінде тіркеуде тұрған сотталғандардың 276 жеке істері зерделеніп, 91 сотталған адам арасында сауалнама жүргізілді.

Әлеуметтік-демографиялық сипаттама адамның көптеген қасиеттерін ашатыны анық. Аталмыш сипаттаманың маңызды элементтерінің бірі – адамның жасы. 1-кестеде біз қарастырып отырған қылмыс түрін жасаушы адамдардың жастары көрсетілген.

1-кестеде көрсетілген мәліметтер бойынша бұл қылмыс түрі адамның барлық жас кезеңінде жасала беретіндігіне көз жеткіздік.

Дегенмен біз қарастырып отырған қылмыс түрі бойынша әсіресе, 2021-2022 жылдары қылмыстардың салыстырмалы түрде көп тіркелгендігін аңғарамыз. Мұны COVID-19 жағдайынан кейінгі әлемдік экономикалық дағдарыспен байланыстырамыз. Егер 2021-22 жылдары 21-29 жас аралығындағы адамдар арасындағы белсенділіктің өзге кезеңдермен салыстырғанда жоғары екендігін байқап, оны бұл жастағы адамдардың күш-қуатының, ерік-жігерінің бойында тұруында, адамның ішсем-кисем, жүрсем-тұрсам деген материалдық құндылықтарға негізделген қажеттіліктерінің, ішкі амбицияларының жоғарылығында деп пайымдасақ, 30-39 жас аралығындағы адамдардың ақыл тоқтатып, ой-өрісі толысып, жан-жағына байыппен қарай бастағанымен, материалдық игіліктерге мән беруі жоғары деңгейде тұратын кез деп санаймыз. Алдыңғы 21-29 жас өкілдерімен салыстырғанда ақыл-ой деңгейі мен өмірлік тәжірибесі жағынан кемелденетін бұл

жастағы адамдардың қажеттіліктері де жоғары. 18-20 жас аралығындағылардың арасындағы қылмыстарды да мүлдем жоқ дей алмаймыз. Ал кәмелетке толмағандар арасында мұндай қылмыстылықтың тіркелмеуін олардың ақыл-ойының, ментальдық қабілетінің, өзгені өз сөзіне сендіре білу сияқты қасиеттерінің қажетті деңгейде жетілмеуімен, өмірлік тәжірибелерінің жоқтығымен байланыстырамыз. 60 жастан кейін бұл қылмыстылыққа қатыстылық едәуір төмендегенімен мүлдем жоқ деп те айта алмаймыз. Десек те бұл кезеңдегі белсенділіктің едәуір төмендеуі сияқты құбылысты біз адамның ақыл ойының кемелденіп, әр нәрсеге сақтықпен қарап, ойланып жасап, тәуекелді шешімдер қабылдаудан тартына бастайтындығымен, криминогендік әлеуетінің төмендейтіндігімен және адамның жеке бас жайлылығын артық көре бастайтындығымен байланыстырамыз.

Жылдар	2019	2020	2021	2022	2023
18-20 жас			1	1	10
21-29 жас	6	2	60	36	53
30-39 жас	3	16	62	27	82
40-49 жас	2	6	26	23	34
50-59 жас	2	2	14	9	22
60 жастан жоғары		2	2	4	7

1-кесте. 2019-2023 жылдар аралығында қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамдардың жас ерекшеліктері

Қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушылардың жынысына келетін болсақ, оны Бас прокуратураның құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінен алынған мәліметтер бойынша осы қылмыс түрін негізінен ер адамдардың жасайтындығына көз жеткізгендей болғанымызбен, соңғы жылдары әйел адамдардың белсенділігінің ерекше жоғары екендігін байқауға болады (2-кесте).

Қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамның білім деңгейі төмендегі 3-кестеде берілген.

Біз қарастырып отырған қылмыс түрін жасаушы адамдардың басым бөлігінің, біз

ойлағандай, жоғары білімі бар адамдар екенін байқадық. Себебі, бұл қылмыс түрі өзгелерге психологиялық әсер ете білу үшін кең дүниетанымның, эрудицияның, білімнің болуын қажет етері анық.

Сондай-ақ біздер үшін осы қылмыс түрін жасаушы адамдардың айналысатын кәсіп түрі де қызығушылық туғызуда. Ол мәліметтер 4-кестеде көрініс тапқан.

4-кестеге сәйкес, қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жұмыссыз адамдардың жасау деңгейінің жоғарылығын байқаймыз.

Отбасылық жағдайына келетін болсақ, бір-қатар облыстардың облыстық соттарының

Жылдар	Қаржылық пирамида бойынша жалпы тіркелген қылмыстар саны	Әйел адамдар жасаған қылмыстар саны	Ер адамдар жасаған қылмыстар саны
2019	200	7	193
2020	309	24	285
2021	353	72	281
2022	232	45	187
2023	217	125	92

2-кесте. Қазақстан Республикасындағы жалпы қылмыстық құқық бұзушылық құрылымындағы қаржылық пирамидалар түріндегі қылмыстылықты жынысы бойынша топтастыру динамикасы

Жылдар	2019	2020	2021	2022	2023
Жоғары	5	22	105	64	135
Орта және кәсіби орта білімі бар	6	6	60	36	72

3-кесте. 2019-2023 жылдар аралығында қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамдардың білім деңгейі

Жылдар	2019	2020	2021	2022	2023
Жұмысшы		1	6	5	17
Мемлекеттік қызметкер			1		
Жеке кәсіпкер		4	12	10	19
Жұмыссыз	13	18	108	61	138
Басқалар		5	38	24	

4-кесте. 2019-2023 жылдар аралығында қаржылық пирамида түріндегі қылмыстарды жасаушы адамдардың айналысқан кәсібі

мұрағатында зерделенген қылмыстық істер мен осы облыстардың ҚАЖД пробация қызметінде тіркеуде тұрған сотталғандардың 276 жеке істерін зерделеу барысында және сотталғандар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша осы қылмыс түрін жасаушы адамдардың 43%-ы – некеде тұрған, ал 34%-ы – бойдақ және 23%-ы – азаматтық некедегі адамдар екендігін анықтадық. Сондай-ақ осы қылмыс түрін негізгі бөлігі қала тұрғындары еншісінде болып шықты.

Ал қылмыскердің қылмыстық-құқықтық сипаттамасын ашуда біздер сотталғандар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелеріне жүгіндік. «Осы қылмыс түрін жасауға сізді қандай жағдай итермеледі?»

деген сауалға респонденттердің 31%-ы – пайда табу десе, 12%-ы – алған несиелерін (қарызын) төлеу үшін дегенді алға тартады, 7%-ы – кек алу десе, 15%-ы – әке-шеше, бала, туыстарына көмектесу үшін дейді, 9%-ы – өздерінің де алданып қалғандарын айтса, 11%-ы – өзге адамдардың осы қадамға баруға мәжбүрлегендерін, 15%-ы – қылмыс жасау мотивтерін айтудан бас тартты. Сөйтіп, осы қылмыс түрін жасаудың негізгі себептерінің бірі адамдардың қаржылық мәселелерін шешу болғандығы анықталды. «Осы қылмыс-ты қайталап жасарма едіңіз?» деген сұраққа сауалнамаға қатысушылардың 25%-ы – бұл жолды таңдамайтындықтарын жазса, 27%-ы – бұл туралы ойланyp көрмегендіктерін

айтады, ал 18%-ы – бұл сұраққа жауап беруге қиналатынын білдірсе, 16%-ы – бұл мәселені талқылағысы келмейтіндіктерін көрсеткен және 5%-ы – пайдасы болса бас тартпайтындығын белгілесе 9%-ы – бұл сұрақты орынсыз деп таныған. Демек, бұл жерде жаза мақсаттарының бірі болып табылатын сотталғандардың түзелуі туралы айтуға әлі ертерек екеніне көз жеткіздік. «Өз жасаған әрекетіңіздің қоғамдық қауіптілігін сезіндіңіз бе?» деген сұраққа сотталғандардың 47%-ы – сезінгенін, мүлтік шығынды өтеп жатқанын жазса, 31%-ы – өз әрекетін қылмыс ретінде танымайтынын, 18%-ы – сот шешімі әділетсіз болғанын, өзінің кінәлі еместігін алға тартса, 4%-ы – бұл сұраққа жауап беруден бас тартатындығын жазған. Құқықтық тыйымды бұзумен ұштасқан қоғамдық мүдделерге қолсұғушылық жасаумен байланысты кез келген қыл-мыстар – қылмыскердің қоғамды сыйламайтындығының көрсеткіші ретінде қарастыратын болсақ, респонденттердің біраз бөлігінің өз мінез-құлқын ақтайтындықтарын байқаймыз. «Бұрын қылмыстық жауаптылыққа тартылған ба едіңіз?» деген сауалға 79%-ы – бірінші рет тартылғандықтарын жазса, 21%-ы – бұрын теріс қылықтары мен онша ауыр емес қылмыстар жасағаны үшін тартылғанын көрсеткен.

Талқылаулар. Қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушыларлардың жеке басын зерттеу оның *моральдық-психологиялық* мінез-құлық ерекшелігінсіз толық болмас еді. А. Жұмағалидің пікірінше, «қылмыскер тұлғасын сипаттау үшін оның бала күнінен бастап бойына сіңірген барлық қасиеттерін атап шығу керек. Өмірде мынау қылмыскердің тұлғасының қасиеті деп шодырайып шығып тұрған қасиет болмайды, ол қарапайым өмірде нақты адамның белгілі бір қасиеті, тек оны біз сырттай ғана мына қылмыскердің тұлғасын сипаттайтын «бөлен» деген қасиеттері бар деп бағалаймыз» [6, 43 б.].

Қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушылардың жеке басының моральдық-психологиялық қасиеттерін ашу үшін біз жаза атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша

төмен мекемелерінде жазасын өтеп жатқан сотталғандар мен пробация қызметінде есепте тұрған сотталғандардың жеке істерін зерделеуге баса назар аудардық. Біз қарастырып отырған қылмысты жасағаны үшін әртүрлі жазаға кесілген 276 сотталғанның жеке істерімен таныстық. Сотталғандардың барлығында олардың психологиялық көңіл-күйлерін анықтау үшін (психодиагностика) психологиялық тестілер жүргізілгендігін байқадық.

Мысалы, сотталғандардың басым бөлігіне Ганс Айзенк тестісі өткізіліп, олардың жеке психологиялық болмыстары белгіленген. Осы тестінің нәтижесі бойынша біз зерделеген сотталғандардың 73%-ы – экстраверттер болып шыққан, яғни олар әлеуметтік белсенді, өзге адамдармен тез тіл табысатын, жігерлі, көңілді адамдар. Сондай-ақ олар бір сәттік сезіммен өмір сүру дағдылары бар, ұзақ мерзімдік жоспарлары жоқ адамдар ретінде сипатталады. Зерттеуге қатысқандардың 19%-ы – интроверттер болып шықты. Олар көпшілікті ұнатпайтын, өзінің ішкі жан дүниесіне тұйықталған, тыныштықты сүйетін адамдар ретінде сипатталады. Қалған 8%-ы – мұндай тестілеуге қатыспағандар. Сөйтіп, қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушылардың басым бөлігінің экстраверт болуы осы типтегі адамдардың қоғамдық белсенділігінің жоғарылығы мен тәуекелге бел буатындығын белгілесе керек.

Сондай-ақ сотталғандардың психологиялық денсаулығын бағалау үшін Спилбергер тестісі көмегімен сотталғандардың беймазалылығы мен депрессиялық көңіл-күйі зерттелген. Тест нәтижесі бойынша 30-ұпайға дейінгі мазасыздық – минималды, 30 дан 45 ұпайға дейінгі – орташа және 46 ұпайдан асқаны жоғары деңгейдегі мазасыздық болып саналады. Нәтиже қорытындылары бойынша сотталғандардың 44%-ы – мазасыздық деңгейлері минималды, 38%-ікі орташа және қалған 18%-ында мазасыздық деңгейлері жоғары болып шыққан. Сондай-ақ сотталғандармен әр түрлі уақыт кезеңдерінде Люшер, Роршах тестілері де өткізіліп, олардың психологиялық болмыстары егжей-тегжейлі зерттелген.

Қорытынды. Сотталғандардың жеке

істеріндегі психологиялық мінездемелерін зерделеу барысында қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушы сотталғандар тұлғасын «пайдакүнемдік мақсатта қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушы адамдар және өмірден өз орнын таппай жүрген адамдар» деп шартты түрде екі топқа бөлуге болады деп ойлаймыз.

Бірінші топқа жататын сотталғандарға тән қасиеттер: қоршаған ортада өзі жайлы жағымды ой қалыптастыруға ұмтылушылық, қырағылық, бәрін назарынан тыс қалдырмауға тырысу, өзін ақылдымын деп санау, ешбір шектеу мен тыйымдарға қарамастан қиналмай көп пайдаға кенелуді мақсат тұту, ойлаған мақсаттарының жүзеге аспауына байланысты айналасындағы адамдарға сенбей, күмәнмен қараушылық, көбіне эгоцентризмге ауысатын өзімшілдік, өз пікірін әрдайым дұрыс деп есептеу, кекшілдік, лидер болуға ұмтылу.

Ал екінші топ өкілдеріне тән басты қасиеттер: Ерекше және қауіпті нәрселердің барлығы оның қызығушылығы мен ынтасын оятады. Жаңа идеялар мен мүмкіндіктерге ашық және мұндай мүмкіндіктерге үлкен үмітпен қарап, бір нәтиже күтеді. Бұл типтегі адамдар тез тіл табысқыш, сөзге шебер, аузында сөз тұрмайды, сонымен қатар өзге адамдармен дистанция ұстауды білмейді. Олардың мимикалары мен пантомимикалары шамадан тыс, тәуелсіздікті ұнатады және бұзақылыққа бейімділіктері бар. Бұл типтің темірдей тәртіп пен бір қалыпты жұмысқа, жалғыздыққа төзулері қиын, бір сәттік көңіл-күймен өмір сүреді.

Сотталғандардың психологиялық мінездемелерін зерделеу барысында ҚАЖ департаментінің жаза атқару мекемелері мен пробация қызметтері психологтарының психодиагностика мәселесіне селқос қарамайтындығын байқадық. Әрине, жаза

мақсаттарының бірі – сотталғандарды түзеу болса, оған қол жеткізудің бір тәсілі ретінде сотталғандарға психологиялық диагностика жүргізу және оны сотталғандарды түзеу үрдісінде қолдану екендігі сөзсіз. Бұл мақсаттың біз жүгінген мекемелерде тиісті деңгейде жүзеге асырылып жатқанына көз жеткіздік. Сондықтан өз зерттеуімізде арнайы мамандар жүргізген бұл психологиялық диагностика нәтижелеріне сүйенуді жөн көрдік. Сотталғандардың мінездемелерімен таныса отырып, әр индивидтің ішкі болмысының қайталанбас ерекшеліктерінің бар екендігіне көз жеткіздік.

Ойымызды тұжырымдай келе, осы мақаланы жазу мақсатында пайдаланылған қылмыстық істерді, сотталғандардың жеке істері және сотталғандар арасында жүргізілген сауалнама жауаптарын зерделеу нәтижесінде төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

Қолда бар мәліметтер бойынша қаржылық пирамида түріндегі қылмыстылық адамның барлық жас кезеңінде жасала беретіндігін көрсетеді. Дегенмен, 21-39 жас аралығындағы адамдар арасындағы белсенділіктің өзге кезеңдермен салыстырғанда жоғары екендігін байқадық. Біз қарастырып отырған қылмыс түрін жасаушы адамдардың басым бөлігін жоғары білімі бар, жұмыссыз, көбіне жоғары білімі бар ер адамдар құрайды. Сондай-ақ осы қылмыс түрі қала тұрғындары еншісінде болып шықты.

Сотталғандардың жеке істеріндегі психологиялық мінездемелерін зерделеу барысында қаржылық пирамида түріндегі қылмысты жасаушы сотталғандардың жеке басын «пайдакүнемдік мақсатта қаржылық пирамида түріндегі қылмыс жасаушы адамдар және өмірден өз орнын таппай жүрген адамдар» деп шартты түрде екі топқа бөлуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтайбаев, С.К. Криминология: оқу құралы / С.К. Алтайбаев. – Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2022. – 141 б.
2. Nash, R. Investing in people: The role of social networks in the diffusion of a large-scale fraud / R. Nash, M. Bouchard, A. Malm // Social networks. – 2013. – №35(4). – Pp. 686-698.
3. Bissengali, L. Criminological characteristics of persons, committing criminal offenses in the sphere of economic activity // Development strategy of science and education: collection of scientific articles. – Namur, 2017. – Pp. 247-250.

4. Балгожина, М.Е. Рецидив қылмыстылықты ескертудің өзекті бағыттары: монография / М.Е. Балгожина. – Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2020. – 161 б.
5. Жемпиисов, Н.Ш. Криминология. Общая часть: учебное пособие / Н.Ш. Жемпиисов. – Алматы: ТОО «Лантар Трейд», 2019. – 126 с.
6. Жұмағали, А. Криминология: оқулық / А. Жұмағали. – Алматы: «Нур-пресс», 2005. – 90 б.

References:

1. Altajbaev, S.K. Kriminologija: оқу құралы / S.K. Altajbaev. – Қарағанды: Қазақстан Respublikasy ІІМ B. Bejsenov atyndary Қарағанды akademijasy, 2022. – 141 b.
2. Nash, R. Investing in people: The role of social networks in the diffusion of a large-scale fraud / R. Nash, M. Bouchard, A. Malm // Social networks. – 2013. – №35(4). – Pp. 686-698.
3. Bissengali, L. Criminological characteristics of persons, committing criminal offenses in the sphere of economic activity // Development strategy of science and education: collection of scientific articles. – Namur, 2017. – Pp. 247-250.
4. Balgozhina, M.E. Recidiv қылмыстылықты ескертудің өзекті бағыттары: monografija / M.E. Balgozhina. – Қарағанды: Қазақстан Respublikasy ІІМ B. Bejsenov atyndary Қарағанды akademijasy, 2020. – 161 b.
5. Zhempiisov, N.Sh. Kriminologija. Obshhaja chast': учебное пособие / N.Sh. Zhempiisov. – Almaty: ТОО «Лантар Трейд», 2019. – 126 с.
6. Zhұmaғali, A. Kriminologija: оқулық / A. Zhұmaғali. – Almaty: «Nur-press», 2005. – 90 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Асхат Бектұрсынович Ахмадиев – Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының киберқауіпсіздік және ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: ahat.aytzhn.87@bk.ru.

Ахмадиев Асхат Бектұрсынович – старший преподаватель кафедры кибербезопасности и информационных технологии Карагандинской академии Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, e-mail: ahat.aytzhn.87@bk.ru.

Akhmadiev Askhat Bektursynovich – Senior lecturer at the Department of Cybersecurity and Information Technology of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, e-mail: ahat.aytzhn.87@bk.ru.

Даулет Кумарбекович Райбаев – Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының жалпы заң пәндері кафедрасының бастығы, философия докторы (PhD), e-mail: doul_zare4ka@mail.ru.

Райбаев Даулет Кумарбекович – начальник кафедры общеюридических дисциплин Карагандинской академии Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, доктор философии (PhD), e-mail: doul_zare4ka@mail.ru.

Raibayev Daulet Kumarbekovich – Head of the Department of General Legal Disciplines of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, PhD, e-mail: doul_zare4ka@mail.ru.